

Türk Düşünce Hayatında Peyami Bey

Nevzat KÖSEOĞLU*

ÖZ

Peyami Safa, Türkiye'nin çağdaşlaşma tartışmalarında Doğu-Batı sentezini savunmuş, coğrafya ve tarih olarak da bu sentezi gerçekleştirebilecek bir konumda olduğumuzu ileri sürmüştür. İslam ve Batı medeniyetlerini, kaynaklarına inerek inceleyen Peyami Bey, bu iki medeniyetin birbirlerine yabancı olmadığını, çeşitli dönemlerde birbirlerini etkilemiş, hatta kaynaklık ettiklerini ifade etmiştir. Türk aydınlarının 19. yüzyıl pozitivist anlayışına takılı kalmalarını eleştirerek, ilmi zihniyetin mistik bir yönelişe girdiğini, bizim bu yönelişi kavramakta daha birikimli olduğumuzu söyler. Avrupa birliğini de olumlayan yazar, bu ümidin başarılı olabilmesi için, milletlerin millî kimlik ve kişiliklerini kazanmış olmaları gerektiğini vurgular.

Anahtar Kelimeler: Doğu - Batı, medeniyet, İslamiyet, Hristiyanlık, site, matematik düşünce, sentez.

ABSTRACT

Mr. Peyami Safa in Turkish Thought

Peyami Safa defends East-West synthesis in Turkey's modernization debate and asserts that Turkey is also in a position of achieving this synthesis in concordance with its geography and history. Mr. Peyami who analysed Islamic and Western civilizations going in depth to their sources states that those two civilizations are not alien to each other, they affected each other in various periods, even they fed each other. Criticizing Turkish intellectual's obsessions with the 19th century positivist thought, he says the scientific mentality entered in a mystic orientation and we have more acquirements in understanding this orientation. Accepting the European Union as well, the author

* Araştırmacı, yazar, e-posta: nevatkosoglu@otuken.com.tr

emphasizes that nations should have achieved their national identity and personality in order that this hope will be succesful.

Key Words: East - West, civilization, İslam, Christianity, city, mathematical thought, synthesis.

Giriş

Peyami Bey'in yetiştiği yıllarda, okumuşlarımızın millî kültürümüzle ve halkımızla sorunları vardı. Kendi geleneksel kurumlarımızdan yetişen aydınların ise, Ahmet Cevdet Paşa son temsilcisi idi ve gerisi gelmiyordu. Çağdaşlaşma konusunda hepsi ittifak etmekle birlikte, bunu yaratıcı bir düzeyde gerçekleştirmekte zorluk çekiyorlardı.

Yahya Kemal, bir bakıma kendi tecrübesini, izlenecek sağlıklı bir yol olarak Türk okumuşlarına teklif etti ve adına 'Mektepten memlekete' adını koydu.

Buna göre, Avrupa'ya giden gençlerimiz, Avrupa'nın düşünce tarzı ve zevkini, ölçü ve değerlerini tam kavrayacak, sonra bu birikimle memleketine dönerek kendi kültür ve tarihimizi değerlendirecekti. Kendisi bunu başarmış ve şiirimizi sanki de yeniden diriltmişti; medeniyetimizi bize yeniden sevdirmişti.

Peyami Bey ne mektepte, ne de medresede düzenli bir eğitim alamamıştı; kendi kendini yetiştiren bir yazar olarak ortaya çıkmıştı. Avrupa'ya da gitmemişti. Ama taşıdığı büyük hayat enerjisi, onu, kitaplar yoluyla Avrupa düşüncesini en iyi bilen, değerlendiren, Batının zevk seviyesine ve ölçülerine sahip bir düşünür yapabilmışti. Taklitçi değil seçici ve eleştirici idi. Peyami Bey bu birikimi ile kendi dünyamıza baktı ve Yahya Kemal'in düşündüğü aydınlarımızdan biri oldu.

1936 yılında, 'Şark-Garp Meselesine Bir Bakış' makalesinde, Batıyı bezirgâna benzetip, İslam medeniyetinin özelliklerini yüceltirken, yine Batıdan aldığı birikimle, o gözle değerlendiriyordu

* * *

Peyami Safa merhum, çağdaşlaşma sorununun çok güncel olduğu bir dönemde yaşadı ve bu konuda çok yazdı. Doğu-Batı sentezini savunuyordu. Batının matematik düşüncesini almamız gerekir, diyordu. Buna da esasen yabancı değiliz; matematik düşünce kadim Yunan'dan bize geçmiş, en büyük temsilcisi Farabî olmak üzere, oradan, Endülüs yoluyla Avrupa'ya ulaşmıştır; bizim kayıp malımız gibidir.

Doğu ve Batı'yı iki ayrı anlayış, zihniyet olarak gören Peyami Bey, süregelen değişmeler karşısında, hangi Batı? diye sorar. Bu soruyu ilk defa ve ısrarla soran Peyami Bey'dir. Avrupa kültürü sürekli değişmektedir; Orta Çağ'da ilahiyatçı bir doğmatizm hâkimdi; tek ayak üstüne duran ve yüzünü göğe çevirmiş, toprağı görmeyen bir adam gibi idi. Matematik düşünceyi

kavradıktan sonra, yavaş yavaş zihniyeti değişti ve 19. yüzyılda, tam tersine döndü; bu sefer öbür ayağı üstüne duran ve yüzünü dünyaya dönmüş, göklerden habersiz bir tutum aldı. Yani, yine tek ayak üstünde ve tek gözlü bir tavır aldı. Pozitivizmle başlayan ve elle tutulup, gözle görülenden başka varlık tanımayan bu tutum, akıl yoluyla insanlığın bütün meselelerini çözebileceğini düşünüyordu. Tanrı öldü nidalarıyla en uç noktalara kadar gittiler. İnsan tabiata egemen olmakta büyük başarılar sağladı; ama kendisini ve kendi yolunu kaybetti.

Bizim okumuşlarımız Batılılaşmak isterken, Batının 19. yüzyıldaki görünümüne takılıp kaldılar; onu nerdeyse kutsallaştırdılar. Halbuki Avrupa, bıraktığımız yerde değildir; 20. yüzyılın başlarından itibaren Einshtein, Heisenberg gibi fizikçilerin çalışmalarıyla, anlayışlar değişmeye başlamıştır. Bugün artık maddeden başkasını reddeden bir anlayış yoktur; maddenin enerjiye ve hatta enerjinin maddeye dönüştürüldüğü gelişmeler içindeyiz. İnsanlık artık tek ayak üstüne durmaktan iki ayağına basmayı ve hem dünyaya hem göklere bakmayı öğrenmektedir.

Biz on dokuzuncu asır pozitivizmine takılı kalmakla, Avrupa'yı yine arkasından taklit etmek düzeyinden çıkamayız. Avrupa'dan alacağımızı söylediğimiz matematik düşünceye, geleneksel kültürümüzün yaşanmış sezgi gücünü de katmak ve varlığı bu gözlerle görmek zorundayız. Batı kafası geleneksel pozitivist düşünceye mistik kavrayışları da katmaya çalışıyor. Batı medeniyetine ihtiyacımız var. "Yalan değil; fakat Batı medeniyeti, formülünü kendisinin de bilmediği ve çeşitli yorumlara teslim olan belirsiz bir düşünce ve davranış sistemidir. Batılı olmayı istemekle, olmak arasındaki farkı, inkılap hayallerine kurban edemeyiz. (...) Gerçek manasıyla Batılı olmak da, Batıya inanmak dahil, tenkitsiz ve tahlilsiz, her türlü dogmatizmden sakınmakla mümkün olur. Artık sihirli formüllerden hiç birini denemeye vaktimiz kalmamıştır. Bizi kurtarırsa, yalnız düşünmek ve hür düşünmek kurtaracaktır." (*Düşünen Adam*, 21 Nisan 1961).

* * *

Peyami Bey'in Türk fikir hayatındaki yerini anlatırken, işaret etmemiz gereken ikinci çizgi onun maneviyatçı ve milliyetçi cephesidir.

Peyami Bey inanmış ve inancının asabiyetini yaşayan bir insandı. Şöyle yazar: "Ben Allah'a, öteki dünya düşüncesinden çok uzak olduğum çocukluk çağımda inanmaya başladım. Bütün ömrüm bu inancımı kontrolle geçti. Mizacım bakımından inanmaktan ziyade şüphe etmeye meylim vardır. Boşuna inanmaktan ve boşuna şüphe etmekten çok sakınırım. Bence, şüphe edilecek şeyden şüphe etmemek ve şüphe edilmeyecek şeyden şüphe etmek ahmaklıktır. Benim imanım, şüpheyeye karşı adım, adım kazanılmış bir dikkat,

inceleme, tenkit ve bilgi zaferidir. (*Milliyet*, Bir Allah'sıza Cevap, 22 Eylül 1959).

Allah'ı inkâr etmenin, inanmaktan çok daha zor olduğunu söyler. Kendisine bir anket sorusu olarak, Allah'a inanıyor musunuz? Diye sorulduğunda, "Ooo, bal gibi" diye cevap verir.

Galip Erdem Yazıyor: " Maneviyatçı idi; ruhun ölümsüzlüğüne inanıyordu. İnsanın, kendi kendisini aşan bir ilahi nizamın tezahürlerinden biri olduğuna, gayesinin fani hayatın idamesi endişesinden ibaret kalmaması lazım geldiğine kani idi. Bazı kitaplarında, hele *Matmazel Noralya'nın Koltuğu* isimli romanında mistik bir hava hakimdir. Hayatı boyunca madde ile mananın, bedenle ruhun münasebetlerini anlamaya ve anlatmaya çalıştı. Sadece maddenin gerçek ve değerli sanıldığı beşeri nizamların sakatlığını ifade etti. Maddi hayatımızı tanzim eden ilmin lüzumunu müdafaa ettiği kadar, manevi hayatımızı tanzim eden dinin lüzumunu da müdafaa etti. Batı ilim adamlarının din hakkındaki müspet görüşlerini nakletmekten çok hoşlanırdı. Dinsiz bir cemiyetin yaşama gücünden mahrum kalacağını, söylerdi" (Galip Erdem, *Sevenlerinin Kaleminden Peyami Safa*, İstanbul- 1961)

Hiçbir fikrin bağınazı olmadığını, fikrin ve inancın yobazlığının, en güzel, en doğru anlayışları bile çirkinleştireceğini söyler. Onun Türkçeye kazandırdığı devrimbaz, dinbaz gibi kavramlar bu yobazlığı ifade içindir. "Sistematik felsefe ve ona bağlı ideolojik görüşlerin kör iman haline getirilmelerine daima isyan ettim. Kılı kırk yarararcasına dikkatli bir tahlil ve tenkidin mihrakından geçmeyen fikirlere kapılmamalarını birçok konferanslarımda gençliğe tasiye ettim" der.

Dünya fikir tarihinde, inanan büyük zekâların çokluğundan ve onların sözlerinden sıkça örnekler verir ve şöyle der: " Hiçbir asırda müspet ilimler bugünkü kadar Allah'a ve dine yaklaşmamışlardır." ("*Müspet İlim ve Din*" *Milliyet*, 29 Eylül 1958).

Bu noktada ısrarla üzerinde durduğu bir nokta da, din ve ahlak ilişkisidir. Dünyanın çeşitli yerlerinden ve yazarlarından örnekler vererek dünyayı sarmakta olan bir ahlak buhranından söz eder ve bizim cemiyetimizin de buna uzak olmadığını söyler. En büyük toplumsal ilke olarak gördüğü ahlakın da, dine dayanmadıkça etkili olamayacağını yani dinsiz bir ahlakın toplumları güvene ve huzura kavuşturamayacağını savunur.

* * *

Peyami Bey, *Türk İnkılabına Bakışlar* kitabının iki ana sütunu olduğunu yazar: Milliyetçilik ve medeniyetçilik. Milliyetçiliğin milletimiz için bir varlık olayı olduğunu söyler: "Millet olayı bir varlık olayıdır. Atom nasıl, var olabilmek için kendi parçalarının sistemli bir topluluğuna muhtaçsa, güneş manzumesi nasıl, var olabilmek için kendi yıldızlarının sistemli bir

topluluğuna muhtaç ise, millet de var olabilmek için kendi fertlerini canlı bir bütün halinde taazzuv ettiren sistemli bir topluluğu devam ettirmek zorundadır.”

1943'te yayımladığı *Millet ve İnsan* kitabının önsözünde, “İnsan için milliyetten başka çıkar yol, doğru yol, güzel ve sağlam yol yoktur” diye yazar. 1959 yılında yayımladığı *Nasyonalizm* kitabında ise, milleti ruh birliği olarak niteler. Bu ruh birliğini meydana getiren kültürel unsurları da, ortak hatıralardan, ülkü birliğine, dil ve vatan birliğine, hatta bilgi ve estetik heyecan birliğine kadar geniş bir kültürel yelpaze olarak sayar. Bir yazısında, milletin sadece yaşayan insanlardan değil, geçmiş ve gelecek insanlarımızı da içeren bir bütün olduğunu söyler.

Millî varlığı kültüre dayandıran Peyami Bey, “ırkçı bir anlayıştan uzağız” der. Bir milleti teşkil eden insanların genel olarak aynı soydan gelmeleri tabiidir; ancak, etnik manada soy farklılıkları milletin bütünlüğünü bozamaz.

Peyami Bey milletin ülkü birliği üzerinde önemle durur. Ülküsü olan milletler her an diridir. Gökalp'in ifade ettiği gibi, sadece tehlike anlarında kabaran ve sonra ilgisizleşen bir millî ruh, milleti canlı tutamaz. O da Gökalp gibi, millî ve dinî bayramları, mefkûreyi canlandıran ve insanları kaynaştıran etkinlikler olarak görür.

İnsanı, soyut bir kavram olarak niteleyen Peyami Bey, insan ancak bir millet içinde, yani belirli bir kültür ortamında insan olur, şahsiyetini bulur, der. İnsanın kişiliği milletine aittir. Şöyle söyler: “Millet olmayan yerde şahsiyet, şahsiyet olmayan yerde millet yoktur.” Milliyet fikrini, insan kanıyla sulanan ve asırdan asıra büyüyen bir ağaca benzetir.

Bir milletin ruhu tam millî kişiliğini bulmadan, olgunluğuna ermeden yapacağı kültür alışverişlerinden zararlı çıkacağını ifade ile bizde böyle olduğunu söyler. Milliyetçiliği, uluslararası kuruluşlara açık olan Peyami Bey, burada da, ancak millî olgunluklarına ermiş, kişiliklerini bulmuş milletlerin bir araya gelmesi halinde başarılı olunabileceğini ileri sürer. Yani, milletlerarası birlik, mesela Avrupa Birliği, kendisine katılacak milletlerin kişiliklerinden taviz vermelerini değil, tam aksine millî kişiliklerini kemale erdirmelerini istemelidir. Her çalgı, kendisinden beklenen sesin en iyisini verirse, ortaya iyi bir müzik çıkar.

Kuvvetli milletlerle eşit düzeye gelebilmek için, kültür ve bilgimizi geliştirmek gerekir; ancak “daha önemli şartı, millî ruh şuuru ve kudretidir. Bir milleti millet yapan, daha ziyade bu millî enerjidir.” (*Nas. Sos. Mis.* İstanbul 1975, s.15).

Peyami Bey, özellikle 1960'larda, gericilikle en çok suçlanan kalemlerden biri idi ve bunların hepsi de propaganda maksatlıydı. Şöyle cevap verirdi:

"Biz milliyetçiler, eskiye olduğu kadar yeniye de saygılı ve arzuluyuz. İrtica hortlakları ile devrim züppelerinden böyle ayrılıyoruz." (*Türk Düşüncesi*, 15 Haziran 1956)

* * *

Peyami Bey'in romanlarında da, aynı düşüncelerin yansıyışlarını görürüz; genellikle bir kahramanına söyler, bazan da doğrudan kendisi konuşur. İlk hikâyelerinden itibaren bu tutumunu izleyebiliriz: *Ateş Böcekleri* isimli hikâye kitabında, ülküsüz (mekûresiz), pısırik duran gençlere seslenir: "Ne için kükremiyorsunuz? Ne için kalbinizin içinde bir iman barutunun patladığını duymuyorsunuz? Hani ya, mefkûreniz nerede? Siz mefkûreyi yalnız cep defterinde taşınan üç heceli bir kelime mi sanıyorsunuz? Mefkûre içine girdiği ruhu ülkelere saldırtan, cılız kemiklere çelik sertliği veren, gönülleri ve gövdeleri kudurtan kuvvettir. Tarihinizi okumuyorsunuz, kimin oğulları olduğunuzu bilmiyorsunuz; neslinizin binlerce senelik maziye uzanan köklerini tanımiyorsunuz. Siz aşkınızı ve imanınızı kaybettiniz; hiçbir şeye inanmıyorsunuz? Hilkatî kör bir kuvvet, dini ağır bir zincir, izdivacı lüzumsuz ve sahte bir bağ sanıyorsunuz..." (*Hikâyeler*, s.321). *Meçhul Kahraman* adlı hikâyede yine mefkûreyi yüceltir.

Sözde Kızlar, bizdeki Batı hayatının cazibelerine karşı kendi nefsinde mücadele eden Mevrure'nin hikâyesidir. Eğer milliyetçilik ve maneviyatçılıktan, kendi değerlerimizin korunması ve geliştirilmesini anlıyorsak, Mevrure birinci sınıf bir Türk milliyetçi ve muhafazakârdır.

Yazarı temsil ettiği anlaşılan Nadir, Anadolu'daki mücadele için şunları söyler: "Galip geleceğiz; çünkü harplerde galebe, iman eden taraftadır. Mademki galip gelmeyi bu kadar şiddetle özlüyoruz, mutlaka galip geliriz.."

Şimşek romanı şüphe teması üzerine kurulan bir aile faciasıdır ve hikâyenin sonu da, seyri de muhafazakâr bir çizgi izler. Romancı adına, evin kalfası eski aileyi şöyle anlatır: "Onlarda sevgi vardı, gönül vardı, fedakârlık vardı; onlar bir yuva bellemişlerdi, onun üstüne titrerlerdi; onlar evlerinin taşını toprağını bile severlerdi; hem de haysiyetli, azametli insanlardı. Onlar hastaya bakmasını bilirlerdi; karşılarındakinin içinden geçeni anlardı."

Romanın kahramanı, bütün güzelliklerini kaybetmiş insanlar arasında mefkûresini ve yalnızlığını düşünür: "Müfit bu yığın karşısında her vakit, mefkûresinin güzelliğini ve acını hissetti; bu yığın karşısında her vakit uzak, erişilmez, bir vehim gibi dumanlı, kaçıcı, seyyal bir iştiyakın, bir hayali muhalin hasretini duyuyordu. Adı mefkûre veya vehim, ne olursa olsun, bu hayal-i muhal nedir ki, her kalb sahibi adamın içini kabartır, yüreğini taşırır ve göysünde büyük haykırışların, insani çılgınlıkların bestesini koyar."

Müfit'in arkadaşı Ali, romancı adına geleneksel kültürümüzdeki tasavvufi üslupla konuşur: "En güzel köprü ihtirastan tevekküle kuruludur. (...) Ver,

daima ver; daima harca; daima feda et. Dünyaya almak için değil, yalnız vermek ve yalnız feda etmek için geldiğini düşün. Her şeyden vazgeçen her şeye sahip olur. Her felakete hazır ol. (...) Bu dünyada mutlaka bir kâmil insan enmuzecine ihtiyaç varsa, bence bu, ihtirasla feragatin en son derecelerini taşıyan “şarklı-garplı ruhu” olabilir. Görüleceği gibi burada da, bir Doğu-Batı sentezi söz konusudur.

Bütün romanlarında kurgunun, Doğu değerleri yani geleneksel kültürümüz lehinde sora erdiğini rahatlıkla söyleyebileceğimiz çalışmalarında, sadece *Bir Akşamdı* istisna edilebilir. Romancı, bu romanda Beyoğlu hayatına kapılan Meliha ile bolca alay eder, ona aşağılar, doğrudan romancı olarak araya girer ve ayıplar, okuyucuyu da bu aşağılamaya davet eder; ama romanın sonunda tercihi muallakta bırakır; roman kahramanı Meliha'nın ne yapacağı belirsizdir.

“Keşke kocası ölseydi... Ölüm bir ev yıkabilir, ama kadının ruhunda aile imanı sağ kaldıkça yeni evler yapmaya iktidarı vardır. Aldatan kocalar yalnız ev değil, zevcelerinin imanını da yıkıyorlar.”

Mahşer romanında Çanakkale'den dönen bir subayın, Beyoğlu'ndaki hayata duyduğu öfke vardır: “Beyoğlu'nun birçok sokakları gibi, burada da aykırı bir yabancılık, ecnebi memleketlerin sokaklarına mahsus, bir Türke mülayim gelmeyen sahte ve başka bir seciye vardı. Bir Türke Türkiye'de, Türk olduğunu unutturan bu gizli ve garip ruha karşı, millî bir kin duydu.”

9. *Hariciye Koşuşu*'nun, ağaçların sıhhatine imrenerek yürüyen hasta çocuğu milliyetçidir. Yabancı dilde yazılmış levhaların üzerine siyah boya çalanlardan, “Ellerinde siyah boyalarla gezen mukaddes insanlar” diye söz eder. “Kime yaranmak olursa olsun, güzel Türkçe dururken, sokak levhalarına, tabelalara Fransızca ibareler yazılmasına aleyhtar olduğumu söyledim. ... Beni susturan şey nefretimdi. En basit içtimai olayları anlamayacak kadar yabancı tesirler altında şahsiyetlerini kaybeden bu insanlarla münakaşaya mecbur olmanın küçüklüğünden muzdariptim. Türkiye'de ecnebi mekteplerin kuvvetli silindirleri altında yamyassı olan bu kafaların kesilmesinden başka çare görmüyordum. Ecnebi mekteplerini işgal suretiyle, manevi kapütülasyonları kaldırdığı için hükûmeti beğeniyordum.”

Fatih Harbiye, Doğu ile Batı arasındaki tercihin romanıdır. “Bu iki genç Neriman'ın ruhundaki iki cepheyi bütün vüzuğu ile şuura çıkardılar. Şinasi Neriman'ın gözünde aileyi, mahalleyi, eskiyi, şarklıyı temsil ediyordu; Macit yeninin, garbın ve bunlarla beraber meçhul ve cazip següzeştlerin mümessili ve namzediydi.” Hem Doğulu, hem Batılı hayat hakkında bir hayli eleştirilerden sonra Neriman Doğuya, kendi doğup büyüdüğü mahallenin sıcaklığına dönecektir.

Cahit Sıtkı'nın işaret ettiği gibi, *Bir Tereddüdün Romanı*, yirminci yüzyılda iki savaş geçiren dünya insanının, her türlü değer karşısındaki şüphe ve tereddütleri üzerine kurulmuştur; toplumsal değerlerin alt üst oluşu, ahlak bunalımı, hayata karşı güvensizlik vb.

“Yaşamak yaralamak ve yaralanmaktır; fakat insanca... Bizim tıynetimiz, ruhumuzun hayvan ve Allah'a giden iki yolunun köşesinde mündemiçtir. “Ne melek, ne hayvan!”-“Hem melek,hem hayvan!” Bununla beraber yüzümüz meleğe doğrudur, gayemiz Allah'a doğrudur. Fakat bu bir gaye değil, manevî teşekkülümüzün kendi kendine aldığı bir veçhedir, bizatihi gidiştir.”

Biz İnsanlar, Mütareke yıllarında bir ilkokul çocuğunun, ailesinden öğrendiği şekilde, diğer bir çocuğa “Eşek Türk “ demesi ve öbürünün de bir taş atıp kafasını yarması ile başlar. Romanın kahramanı öğretmen Orhan, yazarı da temsil eder ve milliyetçidir. “Okulunu devam ettirmekten başka gayreti olmayan müdüre şöyle söyler: “Eşek Türk sözü yalnız bir çocuğa değil, etrafındaki bütün çocuklara, bütün bir idare ve tedris bünyesine, bütün bir cemiyeti, size ve çocuğunuza, büyük babanızın mezarına ve bütün tarihimize tevcih edilmiş bir hakarettir.”

Süleyman'ın, işçi sınıflarının Avrupa emperyalizmine karşı ayaklanmaları gerektiği çağırısına, Necati'nin cevabından: “Seninle şu noktada beraberim: Türk milleti ve bütün mazlum Asya kavimleri Avrupa emperyalizmine karşı ayaklanmalıdır. Fakat kimin namına? Kendi millî varlıkları namına, millî tarihleri ve millî idealleri namına. Senin davanın Türk milletinin saadetiyle hiçbir alakası yoktur. ...”

*Yalnızız'*dan birkaç cümle: “Millî duygularımızın zayıflığı, bende nefrete çevrilmek için fırsat kollayan bazı endişeler uyandırıyor.”

“Bizim ebedî kalmaya namzet tarafımız, herkese, her şeye, her zamana ve mekâna şamil ve Allah'a bağlı olan bu şuurüstü ruh bölgemizdir. Onu geliştirdiğimiz nispette yalnızlık dramından kurtuluruz.”